

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

APRIL 1995

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie:

Roy P. de Beurje, Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out:

Henk de Feijter

Eindredacteur:

Wim Cappers

Redactie en secretariaat:

Dodeweg 31
3832 RE Leusden
033-653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 24 mei 1995 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op giro nummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Niets uit dit blad mag worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Foto's: De foto's in deze aflevering zijn alle gemaakt in Italië. De foto's op pagina 21 en 22 zijn van Arjan de Koomen, de overige van Henk de Feijter.

INHOUDSOPGAVE

Verenigingsnieuws	13
Mededeling redactie	13
Werkgroep Funeraire Cultuur	13
Een onbetaalbare begraafplaats	15
Excursie Hilversum	17
Een begraafplaats is geen eiland	19
Uniformiteit of expressie	21
Boekbesprekingen	23
Excursies	24
Agenda	24

De Terebinth, orgaan van de vereniging De Terebinth, jaargang IX, aflevering 2, april 1995

VERENIGINGSNIEUWS

Algemene ledenvergadering

Op 3 juni heeft de algemene vergadering plaats van Vereniging de Terebinth. Het ligt in de bedoeling de dag te openen met een symposium over de dodenbezorging anno 1995. Na enkele sprekers zal er een forumdiscussie met de zaal plaats vinden. Aansluitend zal de algemene vergadering worden gehouden. De uitnodiging en nadere informatie over het symposium zullen begin mei naar de leden worden gestuurd.

MEDEDELING REDACTIE

Foto's gevraagd

De redactie heeft nog steeds een chronisch tekort aan illustraties. Nu de Terebinth is vernieuwd, wil ze graag nog eens een beroep doen op de foto-actieve leden. U heeft vast en zeker tal van foto's in de kast liggen. Stuur u eens een lijstje, niet de foto's zelf, van de onderwerpen en plaatsen waarvan u foto's heeft naar het Terebinthbureau, dan zal de redactie u bij gelegenheid benaderen om die foto's aan te leveren. Zwart-wit foto's en in ieder geval scherpe foto's met voldoende contrast hebben de voorkeur. Kosten worden vergoed en uw naam wordt vermeld.

WERKGROEP FUNERAIRE CULTUUR

Binnen de Universiteit Utrecht is men bezig een Werkgroep Funeraire Cultuur op te richten. Initiatiefnemer is Rien Schouten, die werkzaam is bij het Universiteitsmuseum. De Terebinth kent hem als organisator van de reis naar het funeraire erfgoed in Italië.

De werkgroep wil onderwijs en onderzoek rond de terminale zorg, de uitvaartverzorging en de rouwverwerking stimuleren. Dit kan via colleges aan studenten, opleiding van funerair consulenten en het organiseren van lezingen, congressen, studiereizen zoals naar Italië en tentoonstellingen.

Er bestaan plannen om samen te werken met crematieverenigingen in Straatsburg en Turijn, die al onderzoek verrichten. Binnenkort wil de werkgroep met haar definitieve plannen naar buiten treden.

EEN ONBETAALBARE BEGRAAFPLAATS oftewel de economische waardering van menselijke waarden

De zichtbaarheid

Als we naar een begraafplaats gaan, dan is dat voor de meesten van ons een bijzondere ervaring, die begint lang voordat we er een voet op hebben gezet. Elk ontwerp van een begraafplaats dient daar rekening mee te houden en doet dat ook. Het gaat niet alleen om de zichtbare architectuur, zowel van de groenaanleg als van de gebouwen. Het gaat er vooral om dat het zichtbare ruimte geeft aan gedachten en gevoelens, die voor geen mens bepaald kunnen worden. Het gaat nooit direct om de functie van de gebouwen of de vorm van een graf, het gaat erom dat wat zichtbaar is een deel is van alles wat een mens in zich meedraagt of voelt. De zichtbare werkelijkheid moet ruimte, gastvrijheid geven aan de behoefte die mensen individueel hebben.

De aula is wel van een heel bijzondere architectuur: ze is ontworpen om de plek waar de kist staat. De ruimte is bedoeld om afscheid te nemen van diegene die dood is. Alles wat zichtbaar is staat in dat teken. Maar hoe om te gaan met de onzichtbare werkelijkheid van diepe gevoelens, die nauwelijks verwerkt zijn? Het teruggevoerd zijn op jezelf zonder de troost van anderen in je op te kunnen nemen? Het luisteren naar woorden, die je gevoel (nog) niet kunnen raken? Het horen van muziek, die meestal gekozen is omdat de overledene ervan hield, terwijl je er niet meer samen naar luistert. En dat allemaal op een tijdstip, dat niet zelf gekozen is, maar

bepaald door wettelijke en organisatorische regels. Voor de een dag te vroeg, voor de ander een dag te laat. De architect van een aula dient ruimte te ontwerpen: alleen dan is er plaats voor de dood en de gevoelens daarbij. De betekenis van een graf gaat de zichtbaarheid ver te boven. Op de steen is te lezen welke relaties de persoon gehad heeft en soms is aan de vorm van het graf of het gedenkteken iets af te lezen van zijn persoonlijkheid. Maar de werkelijke betekenis van een graf wordt gemaakt door de gevoelens van nabestaanden en die zijn niet zichtbaar. Al lijkt de aankleding van een graf soms die betekenis zichtbaar te maken...

De waarheid

Leven en dood zijn wel de meest fundamentele menselijke waarden. Vrijwel even fundamenteel is het begrip vrijheid. Zij zijn eigenlijk de kernen in het gedachtengoed van een begraafplaats en zouden dat moeten zijn voor een ieder die met een begraafplaats te maken heeft.

Ieder van ons heeft eigen opvattingen over leven, dood en vrijheid. Al dan niet gevoed vanuit een geloofsovertuiging of een levensbeschouwing. Feit is dat we over deze drie begrippen kunnen denken, maar we kunnen onszelf noch dood, noch levend, noch vrij denken.

Wij hebben onszelf het leven niet gegeven, want ons eigen leven komt voort uit een relatie tussen anderen: wij waren er al voor we er zelf waren.

De dood wordt beleefd door anderen, met wie we een relatie hadden. In anderen hoort onze dood bij hun leven. Ten opzichte van onze dood geldt het niet: voor onszelf behoort onze dood niet bij ons leven.

Tenslotte is vrijheid een wezenlijk onderdeel van de relaties tussen mensen. Mensen kunnen elkaar de vrijheid geven of ontnemen.

Als deze drie begrippen onlosmakelijk behoren tot de kwaliteiten van een menselijk bestaan, dan behoren deze dus ook verankerd te zijn in het gedachtengoed van een begraafplaats. Zoals op de poort van de oude algemene begraafplaats te Zeist staat: *"De kleine en de groote is daar en de knecht vrij van zijnen heer."*

De werkelijkheid

De gedachte dat op een begraafplaats de doden en de levenden elkaar ontmoeten is symbolisch. Een feit is dat op een begraafplaats de mens begraven wordt en kan blijven. Vanzelfsprekend is dat eigenlijk niet: de overheid heeft - lang geleden - bepaald dat de teraardebestelling alleen op daartoe aangewezen gebied mag plaatsvinden. Dit vond zijn redenen in zaken van medisch-hygiënische aard, ruimtegebrek en wat dies meer zij. Zeer wel verdedigbaar, maar er zijn vragen te stellen rondom de praktische uitwerking. Wij vertrouwen onze doden toe aan gereserveerde stukjes aarde en accepteren de daarbij noodzakelijke regelgeving als onontkoombaar en 'gewoon'. Is het zeer individuele karakter van de dood en de beleving van dood inpasbaar in regelgeving?

Om de hoofdtaak van een begraafplaats: de doden begraven en zorgen dat de doden begraven kunnen blijven uit te kunnen voeren is regelgeving dus van even groot belang als dienstverlening. Is bewustzijn van leven, dood en vrijheid van even groot belang als de bedrijfsmatige uitwerking ervan. Is het beheer van een begraafplaats ondenkbaar zonder religieuze of spirituele noties. Maar is het beheer van een begraafplaats ook ondenkbaar als deze begrippen alleen individueel beleefd en bepaald worden. Ze zullen verankerd dienen te zijn in de maatschappij, zodat van daaruit gekeken kan worden naar nieuwe werkelijkheden of behoeften, die individueel geuit worden.

De enige normen die voor regelgeving geldend zijn, komen voort uit het respect dat een begraafplaats aan haar doden betoont. Regelgeving is daarbij noodzakelijk en zinvol. Het garandeert dat de doden ook werkelijk rust wordt gegeven. Chaos is strijdig met vrijheid en voorkomen dat er chaos ontstaat biedt bescherming aan nabestaanden die de doden willen gedenken. Elke regelgeving die gericht is op het gestalte geven aan gastvrijheid en rust komt ten goede aan de individuele behoefte die mensen hebben. Hoe anders van aard ook.

Maar voor het beheer van een begraafplaats gelden wetten van bedrijfseconomische en organisatorische aard. En die kunnen het noodzakelijk maken dat de overheid een deel van haar taak uitbesteedt, zonder de wettelijke - verantwoordelijkheid uit te besteden. Het kan betekenen dat een particulier het beheer van een begraafplaats overneemt, de overheid een deel privatiseert, er een samenwerking ontstaat tussen overheid en marktpartijen.

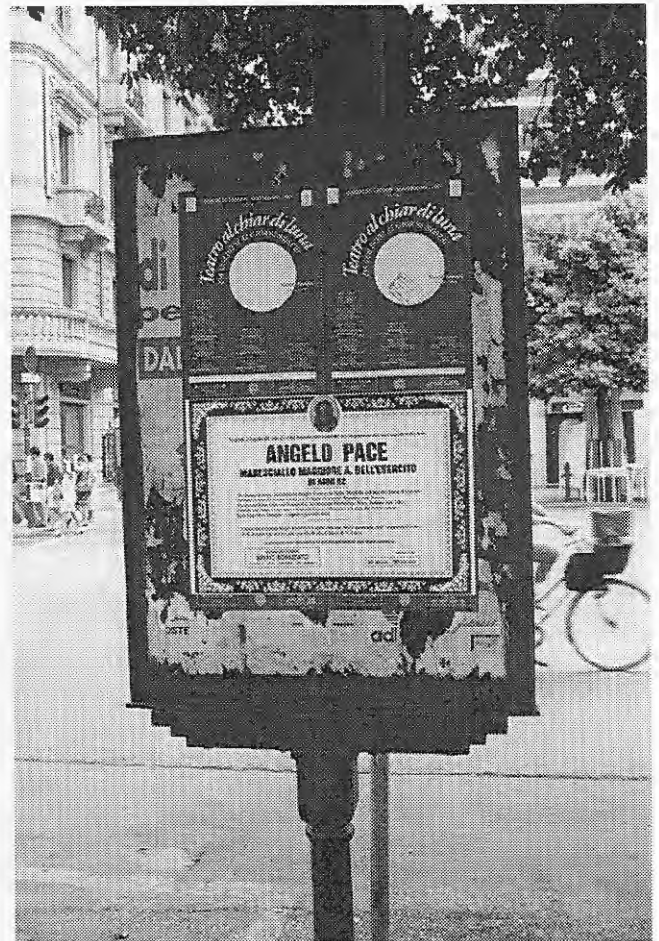
Hoe het feitelijke beheer van een begraafplaats er ook uit ziet, de overheid mag nimmer het kader waarbinnen wettelijke regelingen tot stand komen uit handen geven.

Conditie scheppen teneinde de lijkbezorging te kunnen garanderen, is niet voldoende: gedachtengoed en feitelijk beheer behoren bij elkaar. De rust garanderen om de doden in vrijheid te gedenken is een overheidszorg, die noch politiek noch bedrijfseconomisch geclaimd kan worden.

Omdat de werkelijkheid van de levenden en de doden alleen in een persoon beleefd kan worden. En omdat die werkelijkheid zo onzichtbaar is als beschreven in een Afrikaanse sage: *"De wind is als de dood. Je voelt hem, je ziet hem niet"*.

Josée Bionda

Bovenstaand artikel is een bewerking van een toespraak die mevr. drs. M. Burgman, wethouder van Amersfoort, hield bij de opening van de gerenoveerde aula op de begraafplaats Rusthof.

EXCURSIE HILVERSUM

Op 25 maart jongstleden werd vereniging de Terebinth gastvrij ontvangen in Hilversum. Tijdens de excursie werden drie begraafplaatsen en een uitvaartonderneming bekeken.

De Noorderbegraafplaats

Je moet ervan houden. Overzichtelijkheid, zakelijkheid, de structuur teruggebracht tot haar essentie zonder afleidende versieringen. Als langs een liniaal getrokken liggen de paden, hier zichtassen genoemd, erbij op de Noorderbegraafplaats in Hilversum. De helderheid die stadsarchitect Willem Dudok hier in 1929 heeft nagestreefd maakt onmiddellijk indruk. Hier heeft hij wel een heel duidelijke handtekening nagelaten, en meer dan zijn eenvoudige graf dat hier ook is te vinden, is de begraafplaats als geheel zijn monument. Het is bijna niet te geloven dat in een zo overzichtelijk gebied, dat op het eerste gezicht niet veel beschutting biedt, af en toe vossen worden gesignaleerd.

In de jaren vijftig is de uitdrukingskracht van het ontwerp wat verzwakt omdat het voor het onderhoud makkelijker was de zandpaden met gras te laten begroeien. Enkele zijpaden, aan het eind waarvan de duurdere praalgraven werden gesitueerd, zodat ze goed in het zicht lagen, verdwenen, doordat er beplanting op werd aangebracht. Maar er wordt hard gewerkt om de oorspronkelijke helderheid van de Noorder in alle luister te herstellen. Dat geldt ook voor de aula. Als in 1996 te Hilversum het Dudokjaar aanbreekt zal alles zoveel mogelijk in overeenstemming zijn met de oorspronkelijke opzet.

Bosdrift

Dan is Bosdrift andere koek. Maar die is dan ook aangelegd voordat er sprake was van de modernen. Tuinarchitect L. Springer heeft hier in 1890 gebruik gemaakt van de beproefde inzichten van de landschapsstijl. Hier kan de romanticus vrij ademen. Nergens een vergezicht, maar koesterende beslotenheid. Prachtige Thuja's, sommige misschien wel even oud als de begraafplaats, overschaduwden deftige familiegraven. 's Zomers vliegen hier de bijen rond vanuit de korven die hier net als op de andere begraafplaatsen in Hilversum elk jaar worden geplaatst. "*Bij den Heer is uitkomst tegen den dood*", citeren de diaconessen psalm 68:21. Zij hebben een eigen hoekje dat op verzoek zo eenvoudig mogelijk wordt onderhouden. Een stukje groen met een laag muurtje eromheen.

De begraafplaats is gesloten, er worden dus geen nieuwe graven meer uitgegeven. Nog ongeveer dertig bijzettingen per jaar vinden hier plaats. De loop van de slingerende paden is zelfs voor de dragers niet altijd even duidelijk. Nadat een laatste gang eens een half uur kostte omdat men het spoor volledig bijster was geraakt, worden nu voordat de stoet zich in beweging zet pijlen in de harde grond van de paden gekrast. Dat een kist op deze tocht even klem komt te zitten onder een laaghangende tak is niet altijd te voorkomen.

Merkwaardig om in een voor het gevoel zo natuurlijke omgeving te worden geconfronteerd met een milieuprobleem. Toch is hier evenals elders jarenlang gebruik gemaakt van asbestplaten om het marmerslag, de brokjes marmerslag die vaak als grafbedekking worden gebruikt, ervan te weerhouden in de aarde weg te zakken. Hier en daar zijn ze, mogelijk door inklinken van de grond, gebroken en steken de scherven omhoog. De gemeente laat onderzoeken wat de beste methode is om dit materiaal te verwijderen.

Gedenckt te sterven

Maar wat te zeggen van "*Gedenckt te sterven*"? Die dateert al van 1793. Ongeveer een eeuw is dit de plaats geweest waar de Hilversummers werden begraven. Uiteindelijk is pas tijdens de Tweede Wereldoorlog tot sluiting overgegaan. En hoewel het niet de tweede buiten de bebouwde kom aangelegde begraafplaats in ons land is, zoals de gemeentelijke folder meldt, is het wel één van de oudste buitenbegraafplaatsen, aangelegd nog voordat in 1795 Holland het eerste verbod om in en om kerken te begraven afkondigde.

Gelukkig bereidt de voorzitter van het plaatselijke actiecomité ons al in de bus voor op wat we te zien zullen krijgen. Volgens een medewerker van de gemeente is dit de best bemeste begraafplaats van Nederland, vanwege de vele hondenuitwerpselen, en het is inderdaad een wat deprimerende plek. Nog maar enkele grafmonumenten zijn zichtbaar en in weinig doet het grasveld aan een dodenakker denken. Toch schijnt er onder het maai-veld nog veel te vinden te zijn en is begonnen met de restauratie van de muur die het geheel omringt. Hopelijk weet Hilversum deze erfenis uit het verleden verder voor vandalisme te behoeden en in waardige vorm te herstellen. Aan goede wil ontbreekt het niet, getuige de woorden van de wethouder van monumenten en cultuur, die zich intussen bij het excursiegezelschap heeft gevoegd.

Uitvaartonderneming Van Vuure

Begrafenis en Crematieonderneming Van Vuure biedt ons vervolgens onderdak voor de lunch. Zoals zoveel ondernemingen in deze branche is dit een familiebedrijf. Inmiddels staat het onder leiding van de derde generatie. Met drie vestigingen behoort Van Vuure wel tot de grootste. Hij verzorgt zo'n zeshonderd uitvaarten per jaar.

Het pand aan het Melkpad maakt een wat rustieke indruk, er zijn stijlkamers ingericht en ergens brandt een open haard. In de eigen kapel branden kaarsen en valt het licht naar binnen door glas-in-loodramen. Een harmonium kan voor gepaste begeleiding zorgen. Een enkele keer vindt hier nog wel een uitvaartmis plaats, maar de tendens is tegenwoordig dat wordt volstaan met een korte plechtigheid in de aula op de begraafplaats. Vaak wordt ook niet meer vanuit de kerk begraven; de familie voelt het kennelijk als een te groot beroep op de belangstellenden om hen eerst in de kerk uit te nodigen en vervolgens de tocht naar de begraafplaats te laten maken.

Voor wie niet van binnenuit met de uitvaartonderneming, met de nadruk op onderneming, bekend is, werkt de rondleiding verhelderend. Het kantoor onderscheidt zich op het eerste gezicht niet van dat van willekeurig welk ander bedrijf. Ook hier staan de personal computers en printers te draaien. De aanwezigheid van een eigen offsetdrukkers maakt het kantoor al minder gewoon: hierop kan namelijk rouwdrukwerk worden verzorgd.

In een andere ruimte wordt het karakter van de onderneming werkelijk zichtbaar. Hier staan de kisten opgeslagen. In twee standaardmaten worden ze tegenwoordig door de fabriek geleverd, 1 meter 85 en 1 meter 95. Afwijkende maten kosten 20 procent meer. De tijd dat de ondernemer thuis nog de maat nam en vervolgens de eigen meubelmaker opdracht gaf een kist op maat te timmeren is voorbij. Er is nog wel een timmerman in dienst die de kale kist kan voorzien van hang- en sluitwerk dat aan de specifieke eisen van de klant voldoet. En wie wordt niet geraakt door dat hoekje op zolder, waar een verzameling witte kistjes staat te wachten. Er zijn twee maten: klein en heel klein. Heel vaak is het mogelijk wat afstand te houden tot het onderwerp, niet

altijd. De dood blijft een ingrijpende en onbegrijpelijke ervaring.

De uitvaartondernemer krijgt steeds meer oog voor de noodzaak van nazorg. Ook de uitvaartleiders van Van Vuure willen nog wel eens assisteren als een nabestaande acceptgiro's moet invullen, iets dat de partner tot zijn overlijden had verzorgd. En soms kan iemand op het spoor worden gezet van bijvoorbeeld een gespreksgroep.

Hoog op de lijst van de best verkochte boeken prijkt al enige tijd *Het refrein is Hein*, een indringende en aangrijpende blik die auteur Bert Keizer ons gunt op zijn werk als arts in een verpleeghuis. In één van de laatste hoofdstukken beschrijft hij een bezoek aan een uitvaartcentrum waar hij uit het lichaam van een overledene een pacemaker moet verwijderen. "Plotseling staan we in een grote, fel verlichte ruimte, waar tientallen lachende, pratende en schreeuwende mensen dooreenkrioelen tussen geopende en gesloten, volle en lege doodskisten. Hier en daar ligt een lijk op een baar om te worden aangekleed en opgemaakt voor de opbaring. Jongens rennen heen en weer met kransen, bloemstukken, bidprentjes, rouwcirculaires... en boven alles uit klinkt de barse stem van een omroeper uit de luidsprekers: "Attentie, het lichaam van Johannes J.M. van Empelen kan nu naar ruimte C 103". De dood als een drukke broodbakkerij."

De argeloze lezer zal misschien geneigd zijn het beeld dat hij zich van een uitvaartcentrum vormt hiernaar te modelleren. De betrekkelijke kleinschaligheid waarvan toch ook bij een onderneming als Van Vuure sprake is mag je dan haast een verkoopargument noemen.

Sytze de Boer

EEN BEGRAAFPLAATS IS GEEN EILAND

Het beeld dat de doorsneebezoeker van een begraafplaats heeft is vooral een plek waar rust heerst. Het lijkt alsof de tijd heeft stilgestaan. Op de achtergrond spelen zich, vooral tegenwoordig, heel andere dingen af. Onderstaande is bedoeld om de lezer vanuit de positie van bedrijfsleider van Oud Eik en Duinen een beeld te geven van wat zich tegenwoordig achter de schermen van een moderne begraafplaats afspeelt.

Begraafplaats Oud Eik en Duinen is één van de weinige particuliere begraafplaatsen in Nederland. Het is een dertien hectare groot park met ongeveer 20.000 familiegraven voor onbepaalde tijd. De begraafplaats is sinds 1331 in gebruik, en dus ruim 650 jaar oud. Oud Eik en Duinen beschikt over een moderne geautomatiseerde grafadministratie en een eigentijds machinepark.

Exploitatie

Hoewel een particuliere begraafplaats in Nederland een bijzondere positie inneemt, is er de laatste tijd een trend merkbaar waarbij ook de gemeentelijke begraafplaatsen kostendekkend moeten werken. Het verschil tussen gemeentelijke en particuliere begraafplaatsen zal dus in de toekomst veel kleiner worden. Om het voortbestaan van een begraafplaats in de toekomst te kunnen garanderen, is het mijns inziens dan ook noodzakelijk om ervoor te zorgen dat de functie ervan behouden blijft.

In mijn visie is iedere aanspraak die op externe middelen gedaan wordt een potentiële bedreiging voor het voortbestaan. Het is dus van belang dat een begraafplaats in gebruik blijft en als het ware leeft bij graf eigenaren, bezoekers en nabestaanden. Dit gebruik zal moeten zijn aangepast aan de eisen van tegenwoordig. Het cremen heeft er op veel plaatsen al voor gezorgd dat begraafplaatsen in de problemen kwamen. De gezamenlijke begraafplaatsen zullen moeten wijzen op de voordelen, die begraven voor de rouwverwerking kan hebben. Ook zullen wij ons moeten afvragen of de diensten en de produkten die wij als bedrijfstak leveren nog wel overeen komen met de eisen die door de moderne mens aan een uitvaart gesteld worden. Waarom kiezen er eigenlijk zoveel mensen voor een andere bestemming dan begraven? Is er eigenlijk wel een toekomst voor begraafplaatsen? Of worden de begraafplaatsen van nu de hunebedden van de toekomst?

Zorgvuldig beheer

Het instandhouden van de functie van een begraafplaats kan natuurlijk in strijd zijn met de cultuurhistorische waarde ervan. Er zal een grondige afweging gemaakt moeten worden van zaken die in het belang van de historie in stand gehouden moeten worden en zaken die mogen verdwijnen. Een inventarisatie van de cultuurhistorische waarden van een begraafplaats is dus van levensbelang.

Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan mooie of bijzondere gedenktekens, maar ook de beplanting, de vormen en de structuren geven de geschiedenis weer. Op Oud Eik en Duinen wordt hiervoor veel terug gegrepen op de studie die door W.P.R.A. Cappers van de begraafplaats is gemaakt. Dit heeft niet alleen het leesbare boek *Stilleven in steen* opgeleverd, maar ook een handleiding voor mij als beheerder. Kennis van de geschiedenis van een begraafplaats is een noodzaak om het toekomstig beleid te kunnen bepalen.

Op Oud Eik en Duinen is gebleken dat voor een goed beheer van de begraafplaats kennis van de geschiedenis alleen niet voldoende is. De graven hebben ieder hun eigen geschiedenis die soms honderden jaren terug gaat. Bovendien zijn al deze graven voor onbepaalde tijd uitgegeven. Dit betekent dat, wanneer er geen actie door de begraafplaats of de nabestaanden wordt ondernomen, deze graven op den duur onbeheerd blijven liggen. Omdat bij veel nabestaanden niet bekend is dat bij het overlijden van de rechthebbende de rechten op het graf moeten worden overgeboekt, gebeurt er in veel gevallen dus niets. De begraafplaats loopt dan het gevaar een rommelige en onverzorgde indruk te gaan maken.

Geautomatiseerde administratie

Voor een goed beheer van al deze graven is automatisering onmisbaar. Echter de programma's die hiervoor op de markt waren voldeden niet geheel aan de eisen die wij eraan moesten stellen. Door de aanwezigheid van graven voor onbepaalde tijd zijn er veel oude overeenkomsten die nog steeds van kracht zijn. Door de grote variatie in deze overeenkomsten, en het feit dat veel eigenaren meer dan één graf hebben, konden wij niet volstaan met een standaard programma. De oplossing ligt dan voor de hand: een programma laten schrijven. Inmiddels is dit dan ook gebeurd.

Het begraafplaatsadministratiesysteem (BAS) voldoet aan de eisen: er bestaat een koppeling tussen de eigenaren, de contracten en de graven. Alle mutaties komen via de agenda binnen, en wanneer het de eigenaar van een graf betreft die is overleden, hoeven wij alleen nog maar de plaats van overlijden en de datum in te vullen. De computer bepaald de rest: hoe diep er begraven wordt, welke contracten er door het overlijden zijn vervallen, het bewaken van de wettelijk voorgeschreven grafurst; hierbij wordt bijvoorbeeld ook rekening gehouden met de aanwezigheid van een asbus, die acht jaar gelden in het graf is bijgezet, het blokkeren van de nota's voor het onderhoud, enzovoort. Uit het programma kan direct een werkbon worden afgedrukt. Nadat de werkzaamheden zijn uitgevoerd wordt er aan de hand van deze bon een nota gemaakt. Op deze wijze wordt er niet alleen veel tijd bespaard, maar wordt ook het aantal fouten tot een minimum teruggebracht.

Niet alleen voor de interne administratie is de computer van belang, maar ook voor de bezoekers. Iedereen die sinds het begin van de grafadministratie 3 mei 1618 op Oud Eik en Duinen begraven is, kan in de computer worden teruggevonden. Het betreft meer dan 80.000 namen. We hoeven dus geen bezoekers meer teleur te

stellen, omdat ze onvoldoende informatie bezitten over de overledene die ze zoeken. We kunnen zelfs een lijst uitdraaien van alle familieleden die hier ooit begraven zijn. Ook als het graf al honderd jaar geleden is geruimd. Hiermee vergroten we niet alleen de service, maar besparen we ook nog eens veel tijd die anders verloren gaat met zoeken in de oude registers met moeilijk leesbare handschriften.

Naast de al genoemde voordelen levert automatisering voor het beheer van de graven een schat aan informatie op: welke graven zijn er afgekocht en op welke voorwaarden, welke stenen moeten op termijn vervangen worden, welke graven kunnen geruimd worden en wanneer, welke graven zijn in beheer bij de Oorlogsgravenstichting, welke oorlogsslachtoffers liggen er, hoeveel mensen werden er in bijvoorbeeld in 1811 begraven. Als het nodig is, is bijna ieder overzicht te maken.

Mensen en materieel

Met alleen een goede administratie ben je er als beheerder van een begraafplaats natuurlijk nog lang niet. Het allerbelangrijkste van een dienstverlenend bedrijf is en blijft natuurlijk de mensen die er werken; zij maken de dienst uit. Een veel gehoord probleem is toch vaak het aantrekken van goed en gemotiveerd personeel. Ook is veelal het ziekteverzuim op de begraafplaats groter dan in andere sectoren. Voor een deel is dit te verklaren door de werkdruk. Vooral op de kleinere begraafplaats waar één man - vrouwen zie je nog erg weinig - verantwoordelijk is voor alles, is het vaak een hard leven, omdat je geen collega's hebt. Er zijn echter ook veel mensen die het werk op een begraafplaats wel erg aanspreekt; je eigen plek hebben, je eigen baas zijn en je eigen inbreng en inzichten in de praktijk kunnen brengen maakt vaak veel goed.

Naast goed en gemotiveerd personeel is het natuurlijk noodzakelijk dat deze mensen met goed materieel kunnen werken. Terecht worden steeds hogere eisen gesteld met betrekking tot veiligheid, trilling, geluid en dergelijke. Wat met een machine of met een portaalkraan getild kan worden moet je niet meer met spierkracht doen. Ook de zorg voor de hygiëne vraagt meer aandacht. Gelukkig is het sinds kort mogelijk om op enkele plaatsen in Nederland opleidingen te volgen voor beheerders en personeel van begraafplaatsen. Hierdoor zal de deskundigheid toenemen en daardoor ook de kwaliteit en de veiligheid van het werk.

Naast de genoemde opleidingen zijn enkele beheerders van begraafplaatsen bezig om de krachten te bundelen. We proberen om tot een landelijke organisatie van begraafplaatsen (LOB) te komen. In dit platform kunnen dan ervaringen uitgewisseld worden en kunnen we van elkaar leren. Werkgroepen kunnen dingen voor de hele club uitzoeken. Ook kunnen beheerders op bijeenkomsten over dingen praten die ze thuis of bij de opzichter niet goed kwijt kunnen. Kortom, een begraafplaats is geen eiland en als het dat nu nog wel is hoeft dat straks niet meer.

Jan van Buiten

UNIFORMITEIT OF EXPRESSIE

Over cremeren en begraven in Italië

In het eerste gedeelte van dit artikel geeft Rien Schouten enkele indrukken weer van een congres dat hij op 9 december 1994 bijwoonde over de negentiende eeuwse crematiegedachte in Italië, georganiseerd door SOCREM, de crematievereniging van Turijn. Het tweede gedeelte is een samenvatting van een presentatie die Arjan de Koomen hield op zaterdag 18 februari in de aula van de begraafplaats Rusthof te Leusden.

Sobere cellettes

De keuze voor cremeren was in de vorige eeuw vooral een uiting van anti-clericalisme. De aanhangers van de crematiegedachte, ook wel cremationisten genoemd, liepen in de pas met Garibaldi en andere voorvechters van de Italiaanse eenwording, die de Roomse kerk als hun onderdrukker en tegenstander beschouwden. Met de crematie rekenden velen af met het Christelijke idee van wederopstanding op de dag des oordeels. Zij voelden zich doorgaans meer aangesproken door modern gedachtengoed als rationalisme en positivisme, met bijzondere aandacht voor hygiëne.

Ook werd de crematiegedachte gevoed door romantische sentimenten, met name uitgedragen door Engelse dichters als Byron en Shelley die zich onder het motto *'save the land for the living'* tegen begraven keerden. De mythologische vogel Phoenix, die bij versterven uit zijn as herrijst, voerden zij daarbij als symbool.

Cremeren riep, en roept nog steeds, weerstand op vanwege het idee dat het lichaam zo abrupt vernietigd wordt. Interessant is dat de antropologe Manuela Tartari juist op het conserverende aspect van de crematie wees. In voorafgaande eeuwen werden gesneuvelde soldaten op het slagveld vaak verbrand, omdat zij in de vorm van as getransporteerd konden worden naar hun thuishaven. Het conserverende aspect blijkt verder uit het feit dat de as in Italië nooit wordt verstrooid; tot op heden is dat bij de wet verboden. De as wordt bewaard in urnen die voor een termijn van 99 jaar in een columbarium wordt geplaatst.

Een belangrijke ideologische motivatie voor crematie was het creëren van gelijkheid. In tegenstelling tot de katholieke doden, voor wie veelal praalgraven werden gebouwd waaraan de welstand van de betreffende familie kon worden afgeleid, waren de gedenkstenen van cremationisten meestal sober en gelijkvormig. Het tegenwoordige columbarium bestaat uit vele gelijkvormige cellettes; dit zijn kastjes waarin de urn wordt geplaatst. Deze cellette worden afgesloten met een vierkante tegel, waarop niet meer dan de naam, het geboorte- en sterfjaar van de overledene wordt vermeld. Vaak wordt hier een portretfoto aan toegevoegd. Of de overledene rijk of arm was, een belangrijke positie innam, geliefd of verguisd was bij de nabestaanden: het valt uit het grafschrift niet op te maken.

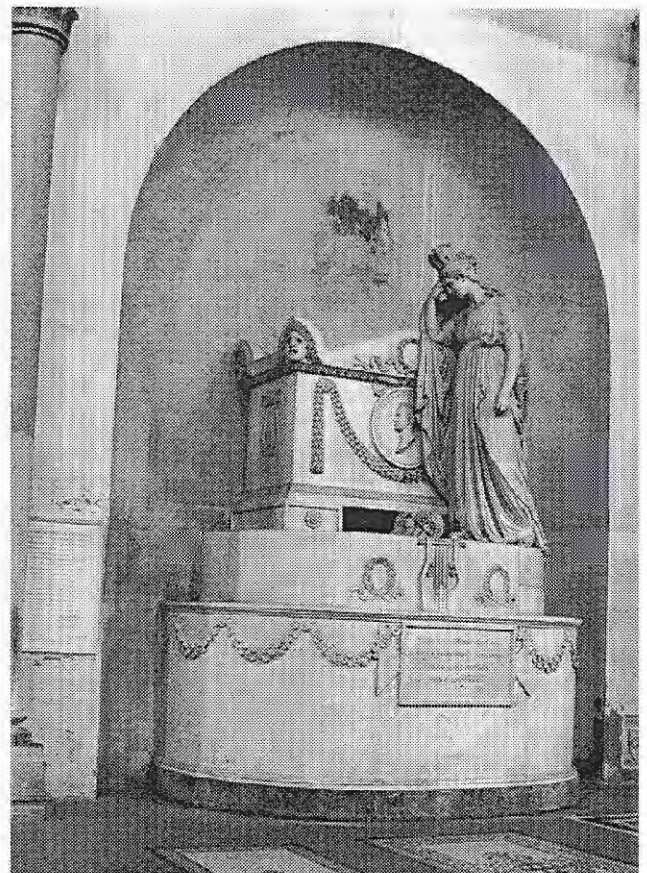
Dit ideaal van soberheid en uniformiteit werd niet uit nood geboren; de cremationisten vormden een intellectuele elite die meestal over voldoende middelen beschik-

te om beeldhouwde monumenten te laten oprichten. Uit onderzoek is gebleken dat cremationisten van het eerste uur voor een aanzienlijk percentage uit medici bestonden; ook het aandeel van hoogleraren in de chemie en de natuurkunde is opvallend hoog. Ondernemers en handwerkslieden volgen pas enige decennia later. Boeren kiezen tot op de dag van vandaag hoogst zelden voor crematie.

Belangrijker dan beroep blijft echter de levensbeschouwelijke achtergrond. Het is gebleken dat joden, protestanten en vrijmetselaars elkaar vonden in de keuze voor crematie. Of anders gezegd: alles wat niet katholiek was. Alhoewel de kerk het cremeren reeds sinds 1962 tolereert, is deze situatie tot op heden nauwelijks gewijzigd. In Italië kiest slechts 2 % voor crematie. Steden als Turijn en Milaan naderen momenteel de 20 procent.

Praalgraven

Tegenover de voorkeur voor een ingehouden, egalitaire nagedachtenis bij de cremationisten, staat een geheel ander en veel typerender facet van de Italiaanse funeraire cultuur dat tot uiting komt in een begraaftraditie met uitbundige praalgraven. Geheel Italië staat, zowel in de oude kerken en als de begraafplaatsen die na 1800 zijn aangelegd, zo vol met grafmonumenten die de herinnering aan de doden levend moet houden, dat het haast lijkt dat er sprake is van een collectief onvermogen tot berusting in de dood, alsof de volksaard daar bij wijze van spreken *troppo vivace*, te levendig voor is. Maar men kan dit uiteraard ook anders zien, namelijk als een

in Italië sterker gevoelde behoefte om de wereld van de levenden en die van de overledenen bij elkaar te houden.

Die verbondenheid met de doden geldt niet alleen binnen de familie- en vriendenkring, maar werd voor sommige belangrijke doden door veel grotere groepen ervaren. Daarvan getuigt het fenomeen dat in verschillende steden in Italië plaatselijke of nationale beroemdheden tezamen begraven liggen. Er zijn veel voorbeelden van te geven, maar het meest belangwekkende gebouw dat een dergelijke traditie herbergt is de Florentijnse kerk van Santa Croce. Daar liggen zoveel beroemde doden dat, om het onchristelijk te zeggen, deze kerk een eretempel is geworden van het Italiaans genie. We vinden er bijvoorbeeld de politiek denker Machiavelli, de kunstenaar Michelangelo en de wetenschapper Galilei, de toneelschrijver Alfieri, de componist Rossini en nog vele mindere goden.

Interessant is dat deze beroemdheden min of meer toevallig in de Santa Croce te Florence terecht kwamen en zelfs nooit in een wilsbeschikking over een grafmonument ter eigen nagedachtenis spraken. In veel gevallen waren het ook niet de nabestaanden die een graf oprichtten, maar de gemeenschap: de stad Florence of bewonderaars.

Zo stierf Michelangelo in het verre Rome, maar zijn neef maakte een lange tocht met het lijk om zijn ongetrouwde oom in de familiekapel in de Santa Croce bij te kunnen zetten. Het was een groep kunstenaars, verenigd in een kunstacademie, die het op zich nam om hun grote voorbeeld met een praalgraf te eren. Op het monument zijn drie treurende vrouwspersonen afgebeeld, personificaties van takken van kunst die Michelangelo had beoefend. Galilei was in 1642 gestorven en ook in de Santa Croce begraven maar omdat hij vanwege het aanhangen van het Coperniciaanse wereldbeeld in problemen met de katholieke kerk was geraakt, kon hij onmogelijk met een monument geëerd worden. Het duurde bijna honderd jaar voordat het standpunt van de kerk zo was gewijzigd, dat een groep bewonderaars een mooi monument kon laten maken. Machiavelli biedt een nog extremer voorbeeld van zo'n vertraagd eerbetoen. Hij werd in 1526 in een familiekapel in de Santa Croce begraven en kreeg ook al geen gedenkteken omdat de kerk zich tegen zijn politieke ideeën had gekeerd waarin voor ethische beginselen geen plaats was. Pas aan het eind van de achttiende eeuw lukte het een groep machiavellisten om een graf geplaatst te krijgen.

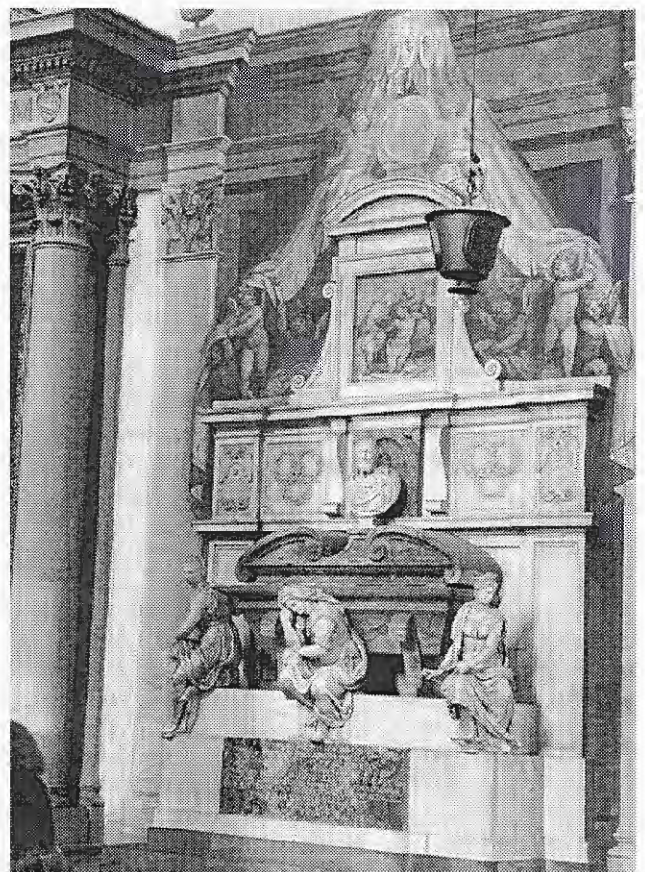
Met deze drie was de kerk, eigenlijk toevallig, een begraafplaats van beroemdheden geworden en de Santa Croce werd voor velen een plaats van bewondering. Een daarvan was de toneelschrijver Alfieri die hier na zijn overlijden in 1803 begraven werd en naast zijn indrukwekkende graf ook een treurende vrouwspersoon kreeg: een wenende Italië. Hiermee werd getoond dat heel Italië rouwde om het verscheiden van een nationale dichter. Dat versterkte uiteraard het idee van de nationale eretempel.

De Florentijnen waren zelfs zozeer van dit bewustzijn doordrongen dat zij beroemdheden die elders waren begraven in de Santa Croce wilden herbegraven. Zo werd geprobeerd om het reeds zo'n vijf eeuwen oude

gebeente van Dante, de grote Florentijnse dichter die in ballingschap in Ravenna was gestorven, binnenshuis te halen. Maar Ravenna gaf het niet prijs. In de Santa Croce is toen een cenotaaf, een leeg graf, gebouwd. Ook hier werd weer een treurende Italië afgebeeld, vermoedelijk eerder verdrietig om de leegheid van de sarcofaag dan om het ondertussen toch wel verwerkte sterven van de dichter. Florence had meer succes met Rossini. Die is negentien jaar nadat hij in het Parijse Père Lachaise begraven was in 1887 naar boven gehaald en feestelijk naar de Santa Croce overgebracht. Een dergelijke verzamelwoede betreffende beroemde botten lijkt sterk op de katholieke reliekenjacht van heiligen. Net zoals dat in religieuze zin gebeurde, konden deze graven van uomini illustri een inspirerende betekenis hebben. Uit allerlei romantische literatuur blijkt dat deze graven veel bezocht werden en dat in de tijd dat het lot van Italië droevig stemde vanwege de uitblijvende eenwording en de buitenlandse overheersing, patriotten naar de Santa Croce gingen om zich te laten inspireren door de grote van de daar begravenen en zo hun geloof in de Italiaanse zaak versterkten.

De Santa Croce laat zien dat niet alle grafmonumenten het produkt zijn van de pronkzucht van de overledene of van de veruiterlijkte rouw van de nabestaanden. Hier geven graven vorm aan een nationale identiteit. Op weer een geheel andere wijze dan de crematie-gedachte, getuigt de begraaftraditie in de Santa Croce dan ook van de rijkdom van de Italiaanse funeraire cultuur.

Rien Schouten en Arjan de Koomen

BOEKBESPREKINGEN

Louwes, M., *Dan zij het al verleden. Gedichten op het kerkhof van Noorddijk*. Zerkenreeks II (Groningen: Grafisch Centrum Groningen, f 15,- op giro 3833079 ter attentie van M. Louwes te Groningen)

Dit is inmiddels het tweede deeltje in deze reeks. Het eerste boekje is besproken in de Nieuwsbrief, VIII (1994-4). De inleiding van het boekje luidt als volgt: "De hier verzamelde grafgedichten zijn opgetekend op het kerkhof van de Hervormde kerk (de Stefanuskerk) te Noorddijk. De volgorde van de teksten in dit boekje komt ongeveer overeen met de ligging van de stenen op het kerkhof, uitgaande van een wandeling om de kerk tegen de wijzers van de klok in".

Het boekje is mooi en schoon gedrukt en met liefde uitgegeven. En het staat vol met juweeltjes, zoals bijvoorbeeld:

*"Trientje H. Boer 1857-1887
In zachten aard en schoone deugd,
Wierd ze afgesneden in haar jeugd,
Hoe zoet haar 't leven hier ook was,
De dood maait bloem en loof en gras".*

Hier valt verder weinig aan toe te voegen behalve dat met dit drukwerkje weer eens bewezen wordt dat er op onze dodenakkers ook heel wat te genieten valt voor de poëzieliefhebber.

Knispel, F., *Zur Geschichte der Friedhöfe in Wien* (2 dln. Wenen: Stadtwerken, Städtische Bestattung, 420 blz., ongeveer f 140,-)

Deze twee prachtboeken zijn door het uitvaartmuseum in Wenen uitgegeven en aan ons opgestuurd ter recensie en bestemd voor de bibliotheek van de Terebinth. Wie dus de publicatie te duur vindt om aan te schaffen kan haar altijd daar inzien. Maar het zijn prachtige boeken om in bezit te hebben. Voor wie de Duitse taal niet machtig is valt er genoeg te bekijken.

Het is een nog beter idee is om de boeken in Wenen zelf te gaan halen en meteen het museum te bezoeken. Men moet eerst bellen voor een afspraak. Toen ik jaren geleden het museum bezocht kreeg ik een privé-rondleiding door deze indrukwekkende verzameling van de heer Tibor Haniffel. Die is, zo lees ik in de inleiding van het boek, inmiddels met pensioen. Maar zonder zijn jarenlange inzet en verzamelwoede voor het archief waren deze twee boeken er niet gekomen!

Als men eenmaal dit museum bezocht heeft kan men met een gerust hart de rest van de dag doorbrengen op het Zentralfriedhof. Een werkelijk enorme dodenakker die op 1 november 1874 werd geopend. Uiteraard heeft deze muziekstad een afdeling eregraven voor haar componisten. Zodat men niet lang hoeft te zoeken naar de graven van Strauss, Brahms, Schubert, Gluck, Beethoven enzovoort. Voor Mozart staat er een gedenksteen, want zoals men weet is deze geniale componist niet

hier ter aarde besteld. Waarschijnlijk liggen de laatste resten van Amadeus ergens op het St. Marxer Friedhof en wordt zijn schedel in het Mozarteum te Salzburg bewaard.

Er valt nog meer te genieten in deze necropolis. Je kunt er al wandelend graven van andere beroemdheden bezoeken, zoals dat van de schrijver Schnitzler en de moderne componist Schönberg, kortom voor elk wat wils. Ook de natuur, de beeldende kunst en de duidelijk aanwezige religieuze verschillen zijn zeer de moeite waard op deze met recht als dodenstad bekend staande begraafplaats.

Nog een aanrader voor de funeraire toerist is de Kapuzinergruft met de praalgraven van de Habsburgers. In deze kerk van de kapucijner monniken kan men aan de hand van de uitvoering van de kisten heel mooi de stijlveranderingen door de eeuwen heen zien. Ook de catacomben van de St. Stephandom zijn huiveringwekkend maar uiterst interessant.

Als men dan moe maar voldaan in de hotelkamer belandt zullen de twee delen u zeker nog enkele uren wakker houden. De geschiedenis van alle begraafplaatsen in Wenen wordt nauwkeurig verteld. Soms iets te precies, want het wemelt op iedere bladzijde van de jaartallen. Het illustratiemateriaal is fantastisch. Jammer is misschien wel dat de boeken niet gebonden zijn en een wat onhandig formaat hebben. Maar anders waren ze onbetaalbaar geworden. U zult dus op de hotelkamer niet in bed maar netjes aan een tafeltje van de boeken moeten genieten.

Roy P. de Beunje

A. van der Zeijden, "Begraven in gewijde aarde. De katholieke begraafplaats buiten de Wittevrouwenpoort (1818-1875)" in: *Jaarboek Oud-Utrecht*. Utrecht, 1994.

In dit artikel wordt een aspect belicht, dat tot nu toe in Nederland weinig aandacht heeft gekregen: sinds 1813 gingen katholieken sinds lange tijd weer eigen begraafplaatsen inrichten. De katholieke begraafplaats, die in 1818 buiten de Wittevrouwenpoort van Utrecht werd aangelegd, is hiervan een goed voorbeeld. Dit geschiedde om hygiënische redenen buiten de bebouwde kom. Belangrijker is het gegeven, dat katholieken profiteerden van de grotere vrijheid sinds de Franse tijd. Bovendien bood de begraafplaats de mogelijkheid om in overeenstemming met de opkomst van individualisme en familiesentiment een cultus rond de graven te scheppen. Later bleek de begraafplaats ook een aardige bron van inkomsten. Toen de begraafplaats als gevolg van stadsuitbreiding weer binnen de bebouwde kom kwam te liggen, werd ze in 1875 gesloten.

Wim Cappers

EXCURSIES

Limburg

Dit keer brengt Vereniging de Terebinth een bezoek aan twee begraafplaatsen in Zuid-Limburg. Tijdens de busrit, die via Sint Odiliënberg loopt, krijgt u al uitleg van Terebinthlid Guus Rüsing. In Susteren worden kerk en kerkhof bekeken. 's Middags wordt de gemeentelijke begraafplaats aan de Tongerseweg te Maastricht bezichtigd. Deze begraafplaats, buiten de bebouwde kom aangelegd, werd in 1812 gebruik genomen.

Datum: 20 mei 1995
 Tijd: 11.15
 Plaats: NS-station Roermond
 Lokaal vervoer: per bus
 Gids: Guus Rüsing
 Lunch: koffiemaaltijd te Maastricht
 Einde: ongeveer 16.30 te Maastricht, de bus rijdt daarna terug naar Roermond
 Kosten: inclusief lunch ongeveer f 37,50
 Max. aantal: 49 personen, introducés welkom
 Openb. vervoer: per trein naar Roermond
 Eigen vervoer: volg de borden P+R
 Aanmelden: Terebinthbureau, 033-653380

Friesland

Niet op 17 juni, maar op 24 juni brengen we een bezoek aan Friesland. We vertrekken vanuit Leeuwarden met de bus naar Dokkum, waar we de overblijfselen van een oude begraafplaats op het Bolwerk bezichtigen. Vervolgens bezoeken we de Grote Kerk. Na de lunch vertrekken we naar het museumkerkje op een terp te Janum. In de kerk zijn verschillende sarcophagen te zien. Vervolgens vertrekken we naar Hogebeintum. In het oude kerkje op de terp hangen verscheidene rouwborden van de Friese adel. Bij de kerk is een expositie ingericht waar verschillende vondsten uit de terp te zien zijn.

Datum: 24 juni 1995
 Tijd: 11.00
 Plaats: NS-station Leeuwarden, uitgang zuid
 Lokaal vervoer: per bus
 Gidsen: Max Postma, Johannes Huisman en de heer Everts
 Programma: ± 11.30 aankomst in Dokkum, bezoek begraafplaats op Bolwerk
 12.15 bezichtiging kerk met lunch
 14.00 vertrek naar Janum en bezoek kerkmuseum
 15.00 Hogebeintum bezichtiging kerk, terp en expositie
 Einde: 16.00
 Kosten: bij een deelname van minimaal twintig personen f 35,-
 Openb. vervoer: per trein naar station Leeuwarden
 Eigen vervoer: volg de borden P+R
 Aanmelden: voor 22 juni bij het Terebinthbureau, 033-653380

Italië

De studiereis is ontworpen en wordt begeleid door Stichting ALCI, in samenwerking met Vereniging De Terebinth, TELEAC en Natuur Cultuur Reizen. De reis duurt van 16 tot en met 23 september 1995.

De monumenten en beeldhouwwerken op de Italiaanse kerkhoven getuigen van een rijke cultuurgeschiedenis. Aandacht wordt geschonken aan leefwijzen, gedach-
 tengered en waarden van de Italiaanse samenleving in heden en verleden. Bezoeken worden gebracht aan onder andere een begrafenisonderneming, een kistenmakerij, een steenbewerkerij en een crematorium. De deelnemers maken kennis met Italiaanse vakmensen op het gebied van de uitvaart en kunnen met behulp van een tolk discussiëren over wetgeving, vormgeving, rituelen en andere thema's.

Veel ontmoetingen, veel onderzoek en veel cultureel genot: valt dat allemaal wel te combineren in één week? De reis heeft een heldere opbouw wat betreft de thematiek en de geplande excursies. Bovendien zijn er verschillende rustpunten en wordt er niet te vaak verkast: we logeren drie nachten in Fabrica di Roma, twee nachten in Pisa en opnieuw twee nachten Turijn. Vanuit deze plaatsen worden per bus excursies gemaakt. Bovendien reizen we een rondje, dat wil zeggen: vliegen van Amsterdam naar Rome, van daaruit met een comfortabele touringcar noordwaarts, om vanuit Milaan weer terug te vliegen naar Amsterdam.

De inhoudelijke leiding is in handen van Arjan de Koomen, kunsthistoricus en lid van de Werkgroep Italië Studies. Technisch reisleader is Rien Schouten, italianist en voorzitter van de Stichting ALCI, die op velerlei vakgebieden studiereizen naar Italië ontwerpt en begeleidt.

Het uitgangspunt van de reis is dat iedereen er baat bij heeft om zijn vak of interessegebied in een brede context te zien, inspiratie op te doen en van gedachten te wisselen; zowel met de Italianen als met elkaar.

De reissom bedraagt f 2.195,- inclusief half pension. Dit is voor menig een fiscaal aftrekbaar. Inschrijven vóór 1 juni aanstaande. Nadere informatie, een van-dag-tot-dag-programma en een inschrijfformulier zijn te verkrijgen op het kantoor van Natuur Cultuur Reizen, Postbus 800, 7550 AV Hengelo, telefoon: 074-478882.

AGENDA

6 mei-11 juni: expositie "Nieuw Sterfgoed" van door modestudenten ontworpen doodskleden. Zaterdags en zondags van 12.00-18.00 in "De Kamp", Pannerdense weg 54 te Doornenburg. Inlichtingen: 085-421610
 20 mei: excursie Limburg
 3 juni: symposium over de dodenbezorging anno 1995 met aansluitend de algemene vergadering van de Terebinth
 24 juni: excursie Friesland
 2 september: excursie Vught
 16 september: vertrek reis naar Italië
 23 september: historische markt Utrecht
 7 oktober: excursie Dordrecht